
DOPISI IZ GLAVNOG ŠTABA MUHTAR-PAŠINE ARMIJE, HERCEGOVINA (avgust 1876)

Enes Efović

In this work, we present an interview with Ahmed Muhtar Pasha, which had been taken by a journalist of London Daily News in Trebinje, Herzegovina, in the headquarters of Hercegovina corps of the III Ottoman army, which was at the time under the command of Muhtar Pasha. The conversation had taken place in early August of 1876, few weeks after the encounter which has been described. Muhtar Pasha gives his account of the events which had taken place during the battle of Vučiji Do and which resulted in the defeat of forces under his command.

Ustanci seljaštva u Hercegovini kao i onih u Bugarskoj tokom 1875. godine (*Aprilski ustanak*) su privukli pažnju evropske javnosti, čija štampa počinje izvještavati o svim događajima vezanim za krizu Osmanskog carstva koja se pod teškim ekonomskim uslovima te 1875. godine konačno manifestovala u otvorenu pobunu u navedenim oblastima. Kako su sljedeće, 1876. godine na stranu ustanika otvoreno stale knjaževine Crna Gora i Srbija, ta tzv. *Velika istočna kriza* postaje nezaobilazna tema od velikog interesovanja diplomatske i laičke javnosti širom evropskog kontinenta. Shodno tome, razne medijske kuće iz

Velike Britanije šalju svoje dopisnike, angažuju lica na terenu ili u najčešćem broju slučajeva citiraju tuđe vijesti, kako bi čitaoci njihovih novina bili u toku sa dešavanjima i ono što im je svakako bilo najvažnije, da njihovi listovi u informativnom smislu prate korak sa konkurentskim novinama na slobodnom tržištu.

Glavni diplomatsko-obavještajni centar u regionu (tokom ustanka u Hercegovini i kasnije tokom osmansko-crnogorskog rata) je nesumnjivo bio Dubrovnik, gdje se uz konzularna predstavništva većeg broja država nalazila i brojna agentura angažovana od strane matičnih država. Pored njih, vidimo da je Dubrovnik bio i značajan novinski centar. Ratni izvještači velikog broja evropskih listova, među njima i onih iz Velike Britanije, svakodnevno prate dešavanja na hercegovačkom frontu u toku ljeta 1876. godine. Štampa prenosi sve manje ili više bitne događaje na crnogorsko-osmanskom ratištu crpeći svoje informacije iz pomenutih konzularnih centara, često u formi kratkih telegrafskih vijesti, pa shodno tome, možemo pratiti veći dio vojnih pokreta i eventualnih sukoba suprostavljenih vojski. Te vijesti su u najvećem broju slučajeva samo sažeta obavještenja, plasirana iz jednog od nekoliko političkih centara, s izuzetkom vijesti o značajnijim okršajima, koje bi privukle novinarsku pažnju (i istraživački napor) makar nekoliko štampanih medija. Shodno tome, najveću senzaciju je izazvala ubjedljiva pobjeda crnogorske vojske pod vrhovnom komandom knjaza Nikole I nad hercegovačkom armijom pod komandom Ahmed Muhtar-paše, 24. 07. 1876. godine na lokalitetu po kojem će u Crnoj Gori biti poznata kao *bitka na Vučjem dolu*. Gotovo istovremeno je vijest o velikoj pobjedi crnogorske vojske odjeknula medijskim prostorom na čitavom starom kontinentu. Gotovo da ne postoji list u Velikoj Britaniji koji nije prenio već mnogo puta citiranu vijest koja je poticala od Reuters-ovih dopisnika, Times-ovog novinara sa terena (iz Crne Gore), Austrijskog Kor-biroa, crnogorskog poluslužbenog

lista (*Glas Crnogorca*) te mnogih drugih agencija, novinara ili dopisnika (bilo u nezavisnoj službi ili u službi propagande određene države) koji su se u tom trenutku nalazili u Dubrovniku, na Cetinju, u Skadru, Beogradu, itd. No, kako su štampani mediji već uveliko bili oruđe ratne propagande, veliki broj izvještaja koje su državni korespondentni biroi objavljivali, predstavljaju, u stvari, politički podobnu verziju događaja, koji se pritom nisu nužno držali samih činjenica. Takve zvanične vijesti (plasirane npr. iz Istanbula, Beograda, Cetinja, Dubrovnika, Beča, itd.) koje su, kako smo već naveli, (uz par izuzetaka) predstavljale politički podobne informacije, su potom besomučno reciklirane, pa i modifikovane od stranih dopisnika iz nekog od trenutnih medijskih središta (poput Dubrovnika).

Vijesti bez osnova, senzacionalizam i ostrašćenost su pratile razvoj štampanog medija i u eri u kojoj se rađaju novinarske slobode – kao što je to bio slučaj sa štamptom Velike Britanije. Kao što je poznato, štampa u viktorskoj epohi je bila oslobođena državne cenzure, te su, shodno tome, funkcionisale na stotine dnevnih, periodičnih i mjesečnih listova koji su shodno svojim liberalnim, konzervativnim i drugim političkim načelima vodili svoju uređivačku politiku. U prilog tome navodimo da su na desetine britanskih i drugih evropskih listova objavljivali senzacionalističke vijesti o ishodu bitke na Vučjem dolu sa fantastičnim brojevima poginulih, ili pak, da je Osman-paša koji je u bitki zarobljen, kasnije bio obezglavljen po naredbi samog knjaza Nikole¹. Ovakve lažne vijesti, poput obezglavljivanja Osman-paše koja je vjerovatno (sudeći po novinskim navodima) došla iz Beča, su ubrzo demantovane, te je potvrđeno da je Osman-paša odlično tretiran u zarobljeništvu, a da su posmrtni ostaci drugog generala (Selim-paše) sahranjeni

¹ Dublin Weekly Nation: *Reuters telegrams*, 12. 08. 1876, str. 3; Leeds Mercury: *The war in Turkey*, 08. 08. 1876, str. 5; Lancaster Gazette: *The war in the east*, 09. 08. 1876, str. 2; Morning Post: *Turkey*, 08. 08. 1876, str. 4, itd.

sa svim vojnim počastima.² Specijalni dopisnik Dejli njuza se kritički osvrće na taj novinski senzacionalizam i lažne vijesti koje su po njegovoj tvrdnji, preovladavale u tom trenutku u Dubrovniku kao velikom medijskom središtu za praćenje ratnih događaja: „Ovdje se nalazi veliki broj novinara koji predstavljaju razne njemačke i italijanske novine a koji se nemarno priključuju i šire vijesti shodno njihovoj politici, razni opisi događaja bilo da su stvarni ili hipotetički, snabdijevajući se sa bujnih fontana informacija – turski konzulat, italijanska agencija, čak i brijačke radnje (berbernice), u kojima iz nekog razloga možete naći najnovije telegrame iz glavnog grada Crne Gore... Dok smo ja i još jedan engleski kolega prisustvovali prizoru nekoliko bijednih bitaka u Albaniji, ova gospoda (novinari, prim. prev.) su ubijala i uništavala Turke i Crnogorce u hiljadama u potpuno nemarnom maniru i bez ikakvog obzira na njihove nacionalnosti. Spuž, Podgorica, Mostar, sve su to uobičajene riječi u njihovim ustima, ili bolje reći u perima za pisanje ove gospode, te je apsurdno prisustvovati tome kako njihove riječi diktiraju ton njihovih novina – a sami pisci tih vijesti nikada nisu bili ni ligu blizu granice.“³ Za razliku od, kako smo već naveli, cenzurisanih i kontrolisanih informacija koje bi dolazile od Osmanlija, sa Cetinja, iz Beograda, itd. novinski članci britanske provincijencije i pored kvantiteta (zbog brojnih dezinformacija, recikliranih vijesti, uopštavanja ili senzacionalizma) pružaju i kvalitet i dozu objektivnosti, jer među njima nalazimo i profesionalce – ratne dopisnike koji obilaze razne frontove i sa njih šalju prilično objektivne ili pak neutralne izvještaje. U slučaju crnogorskog ratišta, dolje preneseni izvještaji trajno svjedoče o njihovom kvalitetu.

Cilj ovog rada nije da pruži rekonstrukciju bitke na Vučjem dolu ili događaja u toku hercegovačke kampanje crnogorske i

² Pall Mall Gazette: *The war in Eastern Europe*, 08. 08. 1876, str. 7.

³ London Daily News; *The war in Montenegro*, 20. 10. 1876, str. 6.

osmanske vojske koji su joj prethodili, već da prenese informacije o događaju sakupljene kroz intervju sa glavnokomandujućim jedne od suprotstavljenih armija, zapovjednikom osmanske armije u Hercegovini, Ahmed Muhtar-pašom. Ono što daje posebnu vrijednost ovim dopisima je (pored toga što donosi prvorazredno svjedočanstvo o bitki iz ugla jednog od glavnokomandujućih) što je urednička politika Dejli Njuza težila, za onovremene standarde, objektivnom izvještavanju, a ratni izvještaji sa raznih frontova su bili jedna od njihovih posebnih karaktersitika. Savremenici ovih događaja, pišući o osmansko-ruskom ratu (1877–1878) navode da su izvještaji Dejli njuza (*The Daily News*) i Tajmsa (*The Times*) u tom vremenu (zbog nedostatka osmanskih zvaničnih izvještaja) služili kao primarni izvori informacija o stanju osmanske vojske i njenim operacijama i svim drugim aspektima vezanim za osmansku vojsku.⁴

Ahmed Muhtar-paša (1839-1919),⁵ ilustracija iz 1876. godine⁶

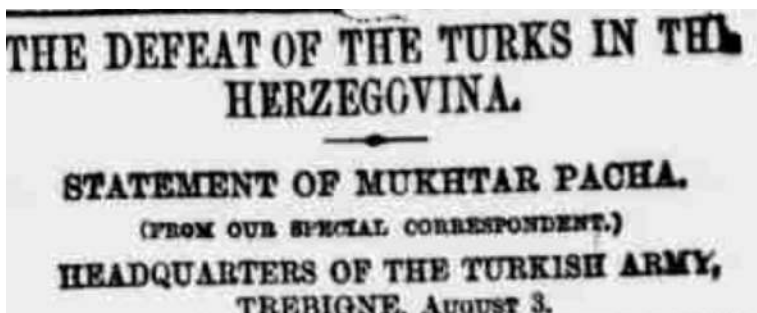
⁴ Greene, Francis Vinton: *The Russian Army and its campaigns in Turkey in 1877-1878*, D. Appleton, New York, 1879, predgovor, str. 10.

⁵ Ahmed Muhtar-paša, Bursa – 1839, Istanbul – 1919, bio je general u osmanskoj armiji. Tokom ustanka seljaštva u Hercegovini 1875. godine je komandovao gušenjem pobune. Sljedeće, 1876. godine je pored borbi sa

Izneseni izvještaji pokrivaju angažovanje neimenovanog britanskog novinara Dejli njuza (*The Daily News*) koji se početkom avgusta mjeseca 1876. godine iz Dubrovnika uz pomoć vodiča uputio ka austrijsko-osmanskoj granici, odakle je uz povremenu pratnju osmanskih trupa krenuo ka glavnom štabu Muhtar-pašine armije u Trebinju, gdje je glavnom komandujući osmanskih snaga u Hercegovini vršio reorganizaciju svoje vojske i pripremao dalje akcije ka Crnoj Gori. Britanski novinar će po svom dolasku u glavni štab (03. 08. 1876) napraviti vjerovatno jedini poznati intervju sa Muhtar-pašom vezan za bitku na Vučjem dolu. Specijalni dopisnik Dejli njuza će tokom svog dvonedjeljnog boravka u osmanskom kampu dati svoje viđenje o opštem stanju osmanske armije, prilikama u Hercegovini, bezbjednosnoj situaciji, politici i miješanju stranih sila, kao i sa držanjem knjaževine Crne Gore prije i po objavi rata Osmanskom carstvu.

ostacima ustanika predvodio armiju u Hercegovini u ratu sa knjaževinom Crnom Gorom, gdje je doživio poraz u bitki na Vučjem dolu (28. 07. 1876). Već početkom oktobra iste godine vrši prodor ka crnogorskoj granici u pravcu Grahova i zauzima Zaslav na crnogorskoj teritoriji, što će ujedno biti i jedini komad crnogorske teritorije koji će do primirja početkom novembra tekuće godine biti pod kontrolom osmanske armije. Sljedeće godine (mjeseca aprila 1877) po objavi rata od strane Ruskog carstva, biva pozvan da komanduje osmanskim trupama na Kavkaskom frontu. U toku osmansko-ruskog rata komanduje uspješnom odbranom provincije Erzerum. Po završetku rata biva upućen kao glavnom komandujući osmanskim snagama na granicu sa Grčkom (1879). U poznom dobu je imenovan Velikom vezirom Osmanskog carstva (1912), a tu funkciju će napustiti samo nekoliko mjeseci po početku balkanskog rata.

⁶ Illustrated London news: *The war in turkey*, 29. 07. 1876, str. 17.

Poraz Turaka u Hercegovini⁷

Izjava Muhtar-paše (od našeg specijalnog dopisnika)

Glavni štab turske armije, Trebinje, 3. avgust.

Bilo bi teško zamisliti zemlju koja je temeljnije opustošena od ove kroz koju sam juče prošao na mom putovanju od Dubrovnika, pa dalje ka unutrašnjosti. U selu Borgati, posljednjoj austrijskoj stanici prije granice počinje suva pustinja plavo-bijelih stijena načičkanih kao zublje na češlju, sa toliko malo sitnog rastinja koje izvire u sjenama stijenja da učini da pustoš izgleda još upečatljivije. Naporan uspon ka strmoj granici me dovodi do prve turske ispostave, koja je u stvari kamena kula sumorno bijele boje sa polusrušenim odbrambenim zidom. Ovdje me je moj vodič, povjerljivi stari austrijski sveštenik koji mi je učinio uslugu prateći me do ovamo, u žurbi napustio. Kao i svi ljudi na granici on ima preuveličani strah od turskih trupa, te nije vjerovao da mu je život siguran dok se nalazi u dometu muslimanskih pušaka. Dok sam stajao sam na kamenitom prolazu, zasljepljujući sjaj sunčeve svjetlosti koji je obasjavao teren, je činio da udaljene stijene vibriraju kao u pustinjskoj iluziji. Građanski rat je loš sam po sebi u svim zemljama, a ovdje gdje se narod upuštao u to u prošlosti, usamljeni stranac od koga bi mogli opljačkati nekoliko pijastri (poput njega, prim. prev.) je obična sitnica u njihovim očima. Ja

⁷ London Daily News; *The war in the east*, 19. 08. 1876, str. 5, 6.

sam se nisam osjećao baš ugodno ni spokojno kada me je grubi glas koji je dolazio od mrkog orijentalnog vojnika sa kamenitog uzvišenja, pozdravio i pretpostavljam, tražio da se zaustavim. Sunce ga je opeklo te izgleda kao da je Etiopljani, njegova odora je čudna mješavina evropske i azijske nošnje, te je jedina stvar koja djeluje civilizovano na njemu bila sjajna Šnajderova puška koju je držao na gotovs uperenu u mene. Sa njim je bio Albanac bašibozuk sa bijelim pamučnim kiltom⁸ i pojasom u kome su bili starinski pištolji, bodeži i sablje, nabijeni u koloritnom pojasu. Obojica su rekli dosta toga, ali u kom smislu ja nisam mogao znati, te su me na kraju sproveli do njihove ruinirane stanice, iznad na platou.

Pozvan sam da uđem u jednu praznu sobu, u kojoj se na jednoj strani nalazi divan prekriven ovčijim kožama. Glavnokomandujući kapetan je sjedio sa svoja dva poručnika prekrštenih nogu, pušeći iz dugačkih čibuka. Predstavio sam svoje pismo preporuke od osmanskog konzula u Dubrovniku. Kapetan je ustao, položio ruku na glavu, a potom na stomak – izvođeci selam (pozdrav, prim. aut). Dobrodošao sam kao Englez, kako mi je stavio do znanja iako nije govorio ni njemački, francuski ili italijanski. Uz pomoć žive pantomime mi je ova poruka prenesena. Jedini jezik koji su međusobno razumjeli je bio arapski ali i njega indiferentno. Kafa i čibuk su izneseni, a potom i tanjir pilava. Kada smo prešli preko početne kurtoazije krenuo sam da pokušam dobiti neku informaciju o mom daljem putovanju ka unutrašnjosti. Da li je put do Trebinja otvoren? Pa, bio je, na neki način; ljudi često prolaze neuznemiravani iako crnogorske grupe vršljaju okolinom. Kapetan će me ipak ispratiti sve do sljedeće turske fortice (stražare, prim. aut) a poslije toga da sam odlučim da li je

⁸ Dopisnik je svakako imao u vidu *fistan*, tadašnji dio nošnje u djelovima današnje jugoistočne Crne Gore, zatim u djelovima Makedonije, Kosova Albanije i Grčke, a koji je Britancu izgledao kao poznati škotski kilt, prim. aut.

preporučljivo da nastavim dalje. Bezbjedno sam stigao do te tačke i tamo sam saznao od komandujućeg oficira da je, koliko je njemu poznato, dalji put u potpunosti bezbjedan. Ako je i bilo Crnogoraca u okolini, nisu smetali bilo kome, te su konvoji sa provinijantom upućeni ka Trebinju prolazili neuznemiravani. Tako razuvjeren, nastavio sam svoj put, ali potpuno sam. Kako sam napredovao, okolina je postajala otvorenija ali se nije vidio ni trag ljudske naseobine. Povremeno sam nailazio na grupe seljaka koji su se vraćali sa praznim košarama iz pravca Trebinja. Smatrali su da sam italijanski dobrovoljac koji ide da se pridruži pobunjenicima, te su me upozoravali da idem pravo u ruke turskog neprijatelja. Čak su mi i nudili vodiča da me sprovede ka pobunjeničkim linijama. Poslije sata žustrog hoda sam stigao do posljednjeg turskog utvrđenja na putu, te ubrzo poslije toga sam se prebacio preko rijeke koja zapljuskuje Trebinje. Prošao sam kroz nekoliko ruiniranih sela, malo ranije uništenih od požara, te pored nekolicine staromodno odjevenih seljaka, koji su praznih pogleda tumarali kao melanholični duhovi oko ruina svojih domova. Trebinje se pojavilo na vidiku, a šatori turskih trupa su bili vidljivi pokraj puta, kao i na blijedim kamenitim stijenama koje ga okružuju poput zida. Vojnici su izgledali snažno i dobro hranjeni a, s obzirom da se već dvanaest mjeseci nalaze na teškoj planinskoj kampanji, bili su veoma lako obučeni. Nekoliko bataljona je kampovalo na ekstremnim krajevima okolnih brda, te se povremeno čulo pucanje pušaka kako su isturene grupice razmjenjivale vatru sa Crnogorcima, koji se još od bitke 28-og prošlog mjeseca⁹ nalaze u neposrednoj blizini ovog grada. Trebinje je žalosno mjesto. Ima jednu krivudavu ulicu u kojoj se nalaze jednospratne radnje, ako mogu tako nazvati kockaste drvene kutije od deset stopa u svakom smjeru, u kojima trgovci sa turbanima sjede prekrštenih nogu, stisnuti među različitim artiklima nagomilanim u velikom

⁹ Bitka kod Vučjeg dola, koja se odigrala 28. 07. 1876. godine.

neredu. Na ivici rijeke, izolovana prastarim kamenim zidom i dubokim šancem ispunjenim vodom se nalazi još jedna grupa polu-ruiniranih kuća, među kojima se nalazi velika struktura u obliku ambara, gdje je smještena izvršna vlast. Prezentovao sam svoja pisma preporuke kajmakamu tj. civilnom upravniku i pukovniku žandarmerije je odmah javljeno da mi nađe odgovarajuće odaje. Pretpostavljam da je uradio sve što je mogao, ali je rezultiralo time da pišem ovo pismo ležeći na podu, koji vrvi od insekata, a papir je raširen na daskama predamnom. Nema čak ni traga od namještaja bilo kakve vrste, te ravna vreća pruća u jednom uglu služi kao krevet.

Nedugo po mome dolasku, jedan oficir me je čekao da mi kaže da bi njegovoj ekselenciji Muhtar-paši bilo drago da me vidi. Prateći mog sprovodnika, hodao sam kroz niz uskih prolaza koji se nalaze ispod ruiniranih voltova, te kroz bašte zarasle u travu, te penjući se uz slabe drvene stepenice bio sam pozvan na balkon koji je bio pun vojnih i civilnih zvaničnika. Primio me pašin lični sekretar, koji me je informisao da je osmanski konzul u Dubrovniku već pisao o meni, te da je njegova ekselencija, glavnokomandujući, već dao naređenja da mi se pruži svaka asistencija tokom moje misije. Poslije kratke pauze bio sam pozvan u audijenciju na pašinom divanu. Glavnokomandujući turske armije u Hercegovini ima oko 45 godina, srednjeg rasta, sa neprijatnom ali uljudnom facijalnom ekspresijom, sa velikim crnim orijentalnim očima. Bio je obučen u tamno braon odijelo, nosio je visoke jahaće čizme i regularan crveni fes. Poželio mi je dobrodošlicu u veoma kurtoaznom maniru, te poslije neizbježne kafe i duvana, prešlo se na stanje stvari u Hercegovini i neposrednim okolnostima u ovoj kampanji. Govorio je na veoma prihvatljivom francuskom, ali bi se povremeno u nedostatku riječi izražavao na turskom, te bi mi u tom slučaju njegov sekretar preveo. Već sam telegrafisao kratak sažetak ovog intervjua ali kako se razgovor sa pašom nadovezao

na stvari od najvećeg interesa za trenutno stanje stvari na kampanji, ja ne mogu bez da dam u detaljima koliko je to god moguće, njegovim riječima, informacije koje je on bio tako ljubazan da mi pruži, kao i mišljenje koje je iznio.

Bio sam veoma iznenađen, počinje on, što nisam vidio engleske novinare ovdje i ranije, te mi je veoma drago da sada imamo prospektat da će istina u vezi ove kampanje biti pružena javnosti, umjesto iskrivljenih i često besmislenih verzija koje zainteresovane strane šire kao vijesti. Paša je krenuo da objašnjava detalje oko ranog perioda pobune i njenih uzroka. Čak i sa prilično malim snagama turskih trupa u Hercegovini, pobuna je praktično bila na izdisaju. Ustaničke bande koje su na početku brojale nekih devet hiljada ljudi, su spale na polovinu tog broja i bile su potpuno paralisane rasporedom naših snaga. Prevarna i neočekivana politika sile u susjedstvu je kriva za trenutno stanje stvari. Od samog početka je Austija dozvoljavala svaku mogućnost duž dalmatinske granice za protok pobunjeničkih agenata i priliv pomoći. Još od pobune vazalnih država¹⁰ je njeno držanje postajalo otvoreno neprijateljsko prema Turskoj. Kada je Srbija objavila rat, Sultan je bio primoran da preuzme ishitrenu i nepripremljenu akciju, urgiranjem od strane austrijskih diplomata. Uvjeravali su ga da je neutralnost Crne Gore zagarantovana, da će prepustiti Srbiju njenoj sudbini kao što je ova uradila u prošlom ratu sa Crnom Gorom. Sve raspoložive snage su trebale biti upućene protiv knjaza Milana, a linija operacija ostvarena tokom rijeke Dunav. Da bi se pratio ovaj savjet, armija u Hercegovini je iscrpljena izvlačenjem značajnog broja njenih najboljih vojnika i tako oslabljena da su pobunjenici

¹⁰ Pod „vazalnim državama“ Muhtar-paša nesumnjivo misli na knjaževine Crnu Goru i Srbiju, jer je zvaničan stav Osmanlija sve do Berlinskog kongresa bio da one nisu nezavisne države, već da potpadaju pod sizerenstvo Osmanskog carstva.

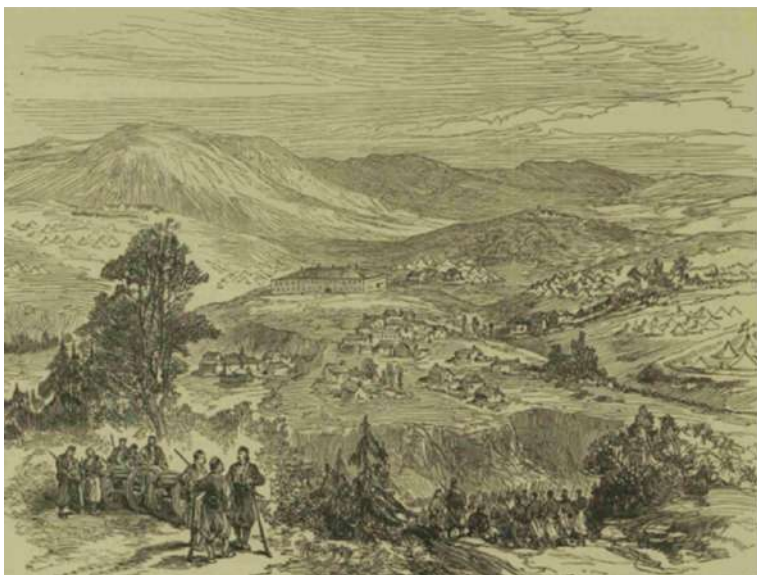
uspjeli opet da osnaže. Čak i kada se Crna Gora otvoreno stavila na stranu Srbije, austrijski predstavnici u Istanbulu su nastavili da ostvaruju svoj destruktivni uticaj kao i ranije. Porta je ubjeđivana da je Austrija u toku sa tajnim planovima Crne Gore, da će njena vojska krenuti da se spoji sa knjazom Milanom preko Novog Pazara te je do tog trenutka armija u Hercegovini trebala da upravlja sama sobom. Sljedstveno tome nastavlja paša, primio sam naredbu da požurim u tom pravcu i da ostavim garnizone u različitim gradovima i selima i požurim za Novi Pazar. Kao da bi se austrijske izjave potkrijepile, nekoliko neprijateljskih bataljona su kružili u tim krajevima, ali je ubrzo postalo očigledno da neće biti ozbiljnog pokušaja u tom pravcu. Primio sam drugi telegram iz Istanbula kojim mi javljaju da sjedinjene snage Crnogoraca i pobunjenika ove provincije marširaju na Mostar, te mi je bilo naređeno da požurim u pomoć gradu. Oslabljujući moju armiju još više ostavljajući garnizone u Novom Pazaru i drugdje, požurio sam ka Mostaru i Nevesinju. Imao sam manje od pet hiljada raspoloživih ljudi dok je neprijateljska vojska bila duplo brojnija. Moji vojnici su bili iscrpljeni dugim planinskim marševima pod užarenim suncem, te sam bio primoran da ostanem neaktivan danima. Plašeći se da ako budem čekao predugo, a moje komunikacije i linija snabdijevanja bi bile presječene, krenuo sam ka Nevesinju i tamo sam imao sreću da porazim neprijatelja, stižući na Vrbicu na veoma pobjedonosan način. Ipak, moja armija je bila u opasnosti od toga da bude izolovana, te sam želio da je stavim van mogućnosti da bude uznemiravana, a ne znajući tačnu snagu i pozicije kombinovanih snaga Crnogoraca i Hercegovaca, 28-og (28. 07. 1876) sam pokušao izvesti nasilnu izvidnicu (*reconnaissance en force*). Podijelio sam svoje trupe u dvije brigade. Prva, koja je formirala desno krilo je bila pod komandom Osman-paše a druga pod mojom neposrednom

komandom je sačinjavala lijevo krilo. Nisam bio siguran u svoju poziciju i nastavio sam sa oprezom. Pristižući na mjesto koje će vjerovatno biti bojno polje, primijetio sam da se neprijateljske snage povlače, bez neke potrebe da to rade jer im je položaj bio jak. Rekao sam, ovo je klopka. Poslao sam naredbu Osman-paši da se zaustavi dok sam ja manevrisao sa drugom brigadom. U međuvremenu sam uvidio neprijateljsku poziciju i vidio sam put kojim bi trebalo da se probijem. Vidio sam da je neprijatelj snažno ušančen i da im je borbena linija mnogo više razvučena nego naša. Dok sam čekao izvršenje mojih naredbi primijetio sam da se Osman-pašina brigada, uprkos mojim naređenjima i dalje kreće naprijed i da se čak upustila u borbu sa neprijateljem, čija razvučena linija je prijetila da ga opkoli. Opet sam poslao štabnog oficira da mu ponovi moja naređenja, ali prije nego što je on stigao bitka je već počela. Uvidjeviši očajničku poziciju Osman-pašinih snaga, odlučio sam da pokušam diverziju u njegovu korist sa violentnim napadom sa drugom brigadom na neprijateljev bok. Već sam izdao neophodna naređenja i krenuo sam i sam ka tački sa koje bih lično upravljao napadom, kada je prva brigada beznadežno izmiješana i okružena, već započela povlačenje, a neprijatelj je već pritiskao naprijed da napadne i drugu. Ništa nije preostalo sem da dam signal za opšte povlačenje. Neprijatelj nas je teško pritisnuo. Naši gubici su bili prvenstveno u višim oficirima, gotovo kompletan štab je bio ili ubijen ili zarobljen, među ovim posljednjima i Osman-paša. Komandant druge brigade, Selim-paša je bio ubijen. Izgubili smo i dva Krupp-ova topa. Uspio sam da se povučem ka Bileći gdje sam ostao jedan dan da omogućim trupama da se odmore i da se reorganizujem najbolje što sam mogao. Na ovoj prekretnici se opet pokazala neprijateljska politika Austrije. Moja namjera je bila da postavim novu bazu operacija u luci Klek, gdje bi mi se mogli dostaviti pojačanja i linija

snabdijevanja bez teškoća. Neki oficiri i ljudstvo su već dostigli tu tačku, kada je Austrija, iskorišćavajući svoja ugovorna prava zatvorila luku i efektivno lišila moju armiju neophodne pomoći. Pod ovakvim okolnostima ništa nije preostalo sem daljeg retrogradnog pokreta. U Bileći nisam imao adekvatne zalihe i provinijant. Bio sam u prisustvu brojno jačeg neprijatelja. Da sam odugovlačio, put oko mene je mogao biti zatvoren čime bi bijeg bio nemoguć, te za nekoliko dana ne bih imao bilo kakvu alternativu osim predaje. Diplomatska situacija je takođe jako otežavala, sa pro-slovenskim predstavnicima koji bi iskoristili priliku i govorili da je stvar svršena (fait accompli), te da je Hercegovina ponovo osvojena od strane pobunjenika i da je jedina turska armija na terenu bila primorana da se preda, te da je neophodno mirno se pokoriti zahtjevima pobunjenika. Ja sam shodno tome započeo svoje povlačenje ka ovom gradu, gdje imam adekvatne zalihe i dok Derviš-paša ne izvede spajanje sa mojim snagama.

Takva je pašina izjava. Vjerujem da je bila istinita i objektivna do zadnjeg detalja, te da prenosi realne činjenice o situaciji. Neprijateljska politika Austrije koju on pripisuje nadvojvodi Albrehtu i baronu Rodiću, koji su uspjeli da ubijede cara da ako pomogne ustanicima on će obezbijediti podršku Carstvu kroz simpatije i lojalnost Slovena koji čine tako veliki dio njegove populacije. Paša vjeruje da se pravi Austrijanci totalno protive ovakvoj politici i da je veći dio Kabineta čak pro-turski u svojim naklonostima.

U nekom drugom pismu ću imati priliku da pričam o faktičkom stanju turskih snaga – njihovoj disciplini, opremi, itd. Primoran sam da privedem kraju ovo pismo prilično užurbano da bi se poslalo tajnim agentom koji nosi opštu prepisku preko neprijateljskih linija.

Prolazak crnogorske vojske kroz Gacko u Hercegovini¹¹
(jul mjesec 1876. godine)

Mnogo toga je rečeno o poziciji Muhtar-pašine armije u Trebinju u Hercegovini, te vjerujem da je opšte mišljenje da se nalazi u kritičnoj situaciji – u velikoj potrebi za snabdijevanjem i u opasnosti da bude izolovana od bilo kakve linije snabdijevanja i to od strane crnogorskih snaga. Upravo dolazim iz pašinog glavnog štaba gdje sam proveo četrnaest dana, te sam u situaciji da pružim određene informacije po ovom pitanju. Mobilizovane snage pod Muhtar-pašinom komandom se sastoje od nekih sedam hiljada regularnih trupa i neki neodređeni broj stotina neregularnih trupa, bašibozuka, kako ih nazivaju. Ovi posljednji su veoma korisni u izvidnicama i u održavanju komunikacija sa udaljenim garnizonskim tačkama u situacijama kada ne bi vrijedjelo poslati regularne trupe u takvu svrhu. Ove trupe kampuju na velikoj ravnici, koja je u potpunosti fertilna zbog

¹¹ Illustrated London news: *The war in Turkey*, 12. 08. 1876, str. 4.

vodenih mlinova i kanala za navodnjavanje, a koja se nalazi na jednom krajnjem dijelu malog bijednog gradića Trebinja, na rijeci koje ima slovensko ime koja se ne može izgovoriti.

Trebinje je podijeljeno na dva kvarta, komercijalni i vojni ili vladin dio. Prvi se sastoji od neravne ulice koja je načičkana nečim što ću iz pristojnosti nazvati radnjama – kockastim kutijama prekrivenim kamenjem u kojem prodavci sjede prekrštenih nogu među konfuznom gomilom orijentalnih dobara svake moguće vrste. Ima i kafé veličine petnaest stopa, sa devet prozora i podom prekrivenim kamenjem gdje se sitni glavari i viđeniji ljudi iz grada sakupljaju da puše iz nargila i piju mutnu kafu. Ima desetina grobalja, ili pravilnije rečeno širokih poljana žute spaljene trave u kojoj su gusto načičkani turobni sivi kamenovi u obliku turbana, od kojih se neki nalaze u blizini ulice dok se drugi prostiru čak do (vojnog prim. prev) kampa. Drugi dio grada, onaj zvanični, je istovremeno i tvrđava u ovom mjestu i sastoji se od nekih stotinjak kuća koje su okružene drevnim venecijanskim ili đenovskim zidom, okruženim kanalom u kom je ustajala voda puna algi i žaba. Baterija Krupp-ovih poljskih topova izgleda prilično čudno i ne uklapa se sa ovim srednjovjekovnim zidinama, sa svojom devetnaestovjekovnom sjajno uglačanom artiljerijom, u kontrastu sa svojim mrkim artiljercima sa turbanima i torbama. Među zidinama se uske i mračne aleje granaju i konfuzno uvijaju – često dugo uvučene kroz volte u obliku tunela, kroz koje se ulazi u donje spratove kuća. Pašina rezidencija, ranije poznata kao „Hotel de Ville“ je velika građevina u obliku ambara sa blijedo-bijelim zidovima, a do kojih se dolazi preko brojnih strmih skala i štrčećih balkona, na kojima se čovjek svakog sekunda plaši da ne polomi vrat. Dok gazite vijugavom stazom nazirete lijepa dvorišta sa svježim akacijama koje odasvuda izviru i ponegdje pokoja omanja fontana, ali po pravilu, nemar i pustoš su svuda, te brojni prolazi sa

izrezbarenim strukturama i fino isklesani stubovi koji se nalaze uz put, pričaju priču o osvajačima sa Jadrana, te uzvišeni u kontrastu koji ih okružuje, služe kao suvenir opštem propadanju oko njih. Turci nikada nisu bili rasa graditelja, a smatram da su još manje naklonjeni opravkama. Kada kamen padne sa zida, ostane da leži gdje je pao; a ako procijep postane previše neugodan, biva nekako zakrpljen. U Trebinju nema trgovine, nema manufakture, nema života, nema ništa. Izgleda da je prisutno kao neki društveni spomenik iz prošlosti, te da jedva egzistira. Sjajno obučeni naoružani građani lijeno kruže, kao da im životi nemaju cilja, te da ih samo dosada sjedenja tjera da ustanu na noge. Tu i tamo turska žena prekrivena čaršavima ispod i iznad očiju prođe, kao neki krivi duh uhvaćen na dnevnoj svijetlosti. Povremeno se pojave po četvorica čvrstih vojnika, žureći bazarom, noseći tijela svojih drugova koji su preminuli od dizenterije ili od neke druge zaraze koja se širi kampom u ratno vrijeme. Na obodima doline štrče brda koja liče na sumorne kule od sivo-ružičastog kamenja, nevjerovatno strašnog izgleda na popodnevnom suncu. Stepen po stepen na kamenitim nizbrdicama ka austrijskoj granici, pet sati marša od Trebinja, te sa Mostarom na jednoj strani, a crnogorskom granicom na drugoj, prostire se ista vrsta surove zemlje. Do sada sam pisao detaljno o Trebinju samo zato što je toliko toga napisano i telegrafirano iz i o ovom mjestu, te kako je ono glavni štab turske armije u Hercegovini, pa javnost možda smatra da ovo mjesto ima neki značaj samo po sebi, ili da je izabrano kao neki značajni centar trgovine ili zanatstva.

Prije nekoliko dana je jedna brigada kampovala na kamenitom uzvišenju sjeverno od grada, sa namjerom da odbije mogući napad od strane neprijatelja, koji je tada logorovao u neposrednoj blizini Trebinja. Istina, gledao sam ih i bez pomoći durbina kako kruže udaljenim brdima i primijetio sam dim iz njihovih (crnogorskih prim. prev.) logorskih vatri. Prije deset

dana su se povukli, a trupe su se povratile sa svojih teških pozicija na brdima, problem njihovog snabdijevanja vodom i hranom je postajao gotovo nepremostiv, a glavnokomandujući se plašio neposlušnosti zbog izlaganja svojih vojnika takvim naporima. Sada se dugi redovi šatora, regularne engleske izrade, jedan na svakih deset ljudi, prostiru širokom ravnicom sa svake strane pograničnog puta, a ljudstvu je ugodno i izgleda zadovoljno. Danima sam gledao kako se redovno služe puna sljedovanja u riži i mesu, a goriva je bilo u izobilju. Ljudstvo je izgledalo zdravo i spremno, a bili su do krajnosti poslušni i pokazivali poštovanje prema svojim oficirima svih činova. Njihovo oružje – standardne Šnajderove puške su bile u dobrom stanju, a njihove uniforme su prihvatljivo dobro očuvane, za trupe koje su već dvanaest mjeseci na kampanji u ovakvoj zemlji, sigurno mnogo bolje očuvane nego one uniforme španskih armija tokom karlističkih ratova tokom kraja Seranove diktature. Tu i tamo se mogu vidjeti jakne i pantalone koje su nekada bile tamno plave, a koje su postale svijetlo-zelene zbog žestokog južnjačkog sunca, a ponekad loši šavovi na odjeći pokazuju da im fali onaj fini dodir urednosti koji karakteriše većinu evropskih armija. Kao po pravilu, ovo su bili izuzeci i mogli su se naći uglavnom kod onih koji su izabrali da budu kuvari ili vodonoše, da bi izbjegli neke čisto vojničke dužnosti. Ima i poteškoća i to ozbiljnih. Plata oficirima i vojnicima ozbiljno kasni, neki bataljoni nisu primili platu za osamnaest ili čak dvadeset mjeseci. To ne govori toliko o vojnicima koliko o oficirima. Redov dobija gotovo sve u porcijama iz vojnih zaliha od vlade; ali uniforme oficira pružaju žalosnu sliku o oskudici fondova. Ako bismo sudili na prvi pogled, reklo bi se da (među oficirima, prim. prev) ne postoji regularna uniforma. Svaki oficir nalazi najpristojniju odjeću koju može, koja često ni po boji, materijalu ili mustri ne odgovara uniformi, a neki jadni momci su svi u zakrpama. Ipak oni dovoljno vedro podnose sve

ovo, te su veoma voljni da izvršavaju svoje, veoma često teške dužnosti. Nikada se ne žale i koliko god da odrpano izgledaju, iz ličnog iskustva sam vidio da su veoma urbani i džentlmeni. U nekim slučajevima se pokazuju ozbiljne poteškoće. Nekoliko pijastri dobivenih na sumnjive načine iz vojnog trezora, ili dobijenih od kuće, bivaju potrošene kod grčkih trgovaca alkoholom, te koliko novac traje, toliko se „mastika“ vrsta biljnog likera, neumjereno pije od jutra do mraka. Ovo prirodno vodi ka određenom stepenu nereda, te oficiri na koje aludiram, neumitno padaju u očima svojih posilnih, koji su prinuđeni da ih čekaju satima ispred taverne, da bi ispratili kući svoje pijane gazde. U jednom i samo jednom slučaju, došlo je do ozbiljnog narušavanja discipline kojem sam ja prisustvovao. Viši oficir, već dovoljno pijan, izrekao je neku aluziju, pretpostavljam uvredljivu prema posilnom drugog (oficira prim. prev) koji je čekao. Čovjek je bio potpuno trijezan i bio je toliko ljut zbog opaske, kakva god da joj je priroda, da je izvukao svoj bajonet i bacio se na oficira. Drugi su se umiješali i nije došlo do ozbiljne štete. Gazda kafane je izveo oficira, koji nije ni primijetio posilnog i njegovo isukano oružje. Ovo sam pomenuo samo da pokažem ono za šta vjerujem da se ponekad događa, a ne vjerujem da se redovno događa.

Pratio sam izvidnice armije u svakom pravcu s vremena na vrijeme, te je bila rijetkost da vidimo nekoliko zastrašenih ispostava kako se hitro povlače pred nama. Ali prije nekoliko dana, Konstant-paša je stigao iz Mostara sa tri bataljona bez i jednog viđenja neprijatelja, a tri dana kasnije sam pratio Muhtar-pašu u ekspediciji do austrijske granice, u svrhu dopremanja hljeba. Krenuli smo u jedan ujutro i iako smo se kretali u mraku kroz opasne prolaze, ni jedan pucanj nije morao biti ispaljen, a od svitanja, dokle god je pogled dopirao nije bilo neprijatelja na vidiku. U stvari, pašina armija je neuznemiravana i dobro snabdjevena, te osim ukoliko se crnogorske snage, sada trenutno

veoma okupirane oko podgoričke armije, uspiju vratiti u Hercegovinu, turski garnizoni i mobilisane snage u Trebinju imaju malo čega da se plaše od strane neregularnih bandi koji se nalaze u planinama. Muhtar-paša me je ubjeđivao da je on siguran u svoje pozicije, te je gotovo sa žaljenjem govorio o nedostatku šanse da se sukobi sa njim na crnogorskoj strani. On je rekao da je evidentno da nisu potrebne operacije u Hercegovini i da su sve trupe koncentrisane pored Skadarskog jezera za pokret ka središtu Crne Gore. Na drugoj strani, a i u Srbiji, vodiće se rat. On je aplicirao za komandu u Podgorici ali su ga ostavili (u Hercegovini, prim. prev) da nadgleda zauzimanje pobunjeničkih pozicija. Ponovio je ono što mi je već ranije rekao o nepirjateljskoj politici Austrije, inspirisanoj nadvojvodom Albrehtom i baronom Rodićem koji su prouzrokovali sadašnju situaciju i sumnjao je da ista vrsta politike ne može biti vođena do daljih ekstrema. Što se tiče Rusije, nije joj pridavao stav otvorene umiješanosti već je to smatrao akcijom Panslovenskog komiteta koji je podrivao Tursku svojim intrigama u njenim pograničnim provincijama. Ipak, ako se diplomatija ne umiješa, paša smatra da nadmoćni resursi Turske moraju pobijediti. Naravno, povremene nezgode u obračunu sa Crnogorcima se mogu dešavati, dok se skadarska armija pravilno ne organizuje. Dok sam napuštao Muhtar-pašu na graničnoj fortici Drini, tražio mi je uslugu u vezi toga da poreknem glasine koje se šire iz Dubrovnika o tome da je bio ranjen u bici od 28-og prošlog mjeseca, a njegov doktor iz štaba mi je predao potvrdu u tom smislu.